

IRENA BUKOWSKA-FLOREŃSKA
Instytut Nauk Pedagogicznych i Społecznych
Filia Uniwersytetu Śląskiego
Cieszyn

ETNOLOGICZNE BADANIA REGIONÓW PRZEMYSŁOWYCH W POLSCE. PRZESZŁOŚĆ, STAN TERAŹNIEJSZY I PERSPEKTYWY

Społeczno-kulturowa rzeczywistość tradycyjnych kultur ludowych i plemiennych, w ich szerokim aspekcie historycznym i funkcjonalnym, była jeszcze do niedawna głównym obszarem dociekań w polskich badaniach etnologicznych (etnograficznych).

Źródłem trwania tradycji kulturowej w społecznościach chłopskich była realna możliwość bezpośredniego jej przekazu drogą transmisji ustnej oraz przez symbole i przykład. Dziedziczone w ten sposób przez pokolenia wartości kultury były widocznymi cechami względnie zwartego systemu kulturowego, odrębności regionalnych, a także narodowych. Rozwijające się od XIX wieku, coraz bujniej, różne gałęzie przemysłu, migracja ludności ze wsi do miast, przekształcanie się miast w aglomeracje przemysłowe w XX wieku i pojawianie się wielu czynników wywołujących proces urbanizacji wsi, przyczyniły się do postępującego regresu tradycyjnej kultury ludowej. Polscy badacze tej kultury, świadomi procesu jej nieuchronnej zmiany, już w wieku XIX spieszyli z „rejestracją” tego co dawne, rodzime, cenne dla wiedzy o tradycji ludowej, co w każdej chwili może ulec przetworzeniu lub całkowitemu zanikowi. Tego co jest świadectwem oryginalnej kultury regionalnej, a za jej sprawą też narodowej. O zbieranie i opracowywanie tej kultury dbają nadal ośrodki etnologiczne (Kutrzeba-Pojnarowa, 1976, s. 21 - 49).

Obok biedoty miejskiej, w XIX i XX wieku mieszkańcy wsi stanowili główne źródło siły roboczej dla przemysłu. Mieszkańcy wsi podmiejskich, bądź położonych w pobliżu kopalń i tworzących się innych zakładów przemysłowych, przekształconych z czasem w osady przemysłowe (na przykład na Górnym Śląsku) oraz ludność przybywająca ze wsi do miasta, do przemysłu — wносиła w tworzące się społeczności przemysłowe własny bagaż kulturowy. Był on świadectwem ciągłości tradycji rodzinnych i miejsca pochodzenia, z którym rzadko zrywano kontakty. Jednakże, w nowych warunkach dyktujących inny sposób i styl życia, stawał się on w znacznym zakresie nieprzydatny. Warunki te sprzyjały innowacji kulturowej i tworzeniu się nowych wartości oraz wzorów zachowań, a z czasem nowej tradycji będącej odbiciem innego, bardziej otwartego na wpływy zewnętrzne systemu kulturo-

wego. W takich ośrodkach przemysłowych jak śląski i łódzki, wytworzył się on w ciągu kilku dziesiątków lat, z jednej strony, jako pochodna procesu zmiany, z drugiej, jako własny dorobek kilkunastu pokoleń społeczności industrialnej złożonej z robotników przemysłowych (w Łodzi, Żyrardowie — tkacze, na Śląsku — górnicy, hutnicy i inni), obsługi technicznej i urzędników, rzemiosła i handlu — usług związanych z potrzebami tych społeczności (Bukowska-Floreńska, 1987b, s. 85-92; Stawarz, 1982a, s. 29-45).

Naukowe zainteresowania społecznościami skupiającymi się wokół rozbudowującego się przemysłu zrodziły się na terenie Europy w XIX wieku, w Polsce sięgają przełomu XIX i XX wieku. Dotyczyły one położenia i warunków bytowych robotników. Opracowania takie najbardziej znane są dla terenów Warszawy, Łodzi i Zagłębia Dąbrowskiego (Pietraszek, 1973, s. 37). Jako prekursora badań etnologicznych (etnograficznych) nad kulturą robotniczą wymienia się Stanisława Ciszewskiego i jego monografię, w której opisuje dwuzawodową grupę rolniczo-górniczną z okolic Sławkowa w Olkuskiem. Obok ogólnej charakterystyki i opisu niektórych dziedzin kultury materialnej i społecznej (ubiór, pożywienie, obrzędy i inne) sporo miejsca poświęcił on folklorowi i wierzeniom (Ciszewski, 1886-1887). Nieco materiału dotyczącego rodzinnego i publicznego życia robotników (przykłady z terenu Łodzi, Warszawy, Żyrardowa i Zagłębia Dąbrowskiego) można znaleźć w nielicznych opracowaniach z początku XX wieku, wśród których współcześni etnologowie jako najciekawszą cytują pracę ks. A. Wójcickiego z 1922 roku *Robotnik polski w życiu rodzinnym*.

W pierwszej połowie XX wieku rozrastające się i stabilizujące rejony przemysłowe oraz kształtująca swój obraz i tradycję kultura robotnicza, nie leżały jeszcze w sferze zainteresowań badawczych polskiej etnologii. Badania nad społecznościami robotniczymi podejmowali przedstawiciele innych dyscyplin naukowych zainteresowanych warunkami życia robotników lub bezrobotnych (Trawińska, 1961, s. 19-104; Stawarz, 1982 c, s. 148) i ich własnymi opisami życia (Mysłakowski, Gross, 1938; *Pamiętniki*, 1933). Znane są z tego okresu pierwsze koncepcje teoretyczne dotyczące kultury klasy robotniczej (Rudniański, 1932; Gross, 1938), bądź po prostu kultury robotniczej. Na przykład Stefan Czarnowski w 1938 roku zwraca uwagę na powstanie nowej kultury, której twórców, jak pisze, cechuje świadomość „sprawiedliwości”, „braterstwa”, „godności ludzkiej”, „myślenie konkretne... materialnymi kształtami”. Podkreśla istnienie etosu mas robotniczych, próbując zanegować dotychczasowe mniemanie jakoby postęp i mechanizacja pracy miały „wyjaławiać proletariat z wszelkiej zdolności do tworzenia wartości duchowych”. Po dłuższym wywodzie stwierdza, iż „Fakty nie potwierdzają słuszności tego poglądu. Kultura robotnicza wytwarza się w naszych oczach, nawet w kapitalistycznym systemie, choć wbrew niemu. I widoczne są w niej zadatki zarówno bardzo wielkiej, jak człowieczeństwem przenikniętej kultury” (Czarnowski, 1946, s. 101-120).

Poglądy te miały oparcie nie tylko w obserwacjach i przemysleniach własnych, we wspomnianych wyżej publikacjach przedstawicieli, zwłaszcza ówczesnych lewicowych prądów filozoficznych, ale też we wcześniej publikowanych materiałach rozproszonych w najczęściej nieprofesjonalnych wydawnictwach. Zaliczyć tu można między innymi ogłaszane w poznańskiej „Warcie” podania i legendy dotyczące śląskiego górnictwa, przez pochodzącego z Wielkopolski zbieracza folkloru górniczego, Skromnego (pseudonim), 1875, o czym obszernie pisze Józef Ligeża w wydanej przed kilkunastu laty monografii *Podania górnicze z Górnego Śląska* (Ligeża, 1972). Podobne materiały, wzbogacone opisem pierwszych procesów industrializacyjnych w Tarnowskich Górach, Gliwicach, Katowicach i okolicy, można znaleźć w artykułach Józefa Lompy pochodzących z XIX wieku i opublikowanych przez A. Zielińskiego dopiero w 1984 roku (Simonides, 1989c, s. 12, 25).

O różnych przejawach życia robotniczego na początku wieku XX, zwłaszcza wśród społeczności górniczych na Górnym Śląsku, interesujący materiał znajdujemy w ukazujących się w okresie międzywojennym monografiach miejscowości, takich jak: Knurów, Krywałd, Chorzów, Tarnowskie Góry czy Świętochłowice. Stanisław Wallis ówczesny zbieracz miejscowego folkloru, a także założyciel kolekcji muzealnej, w rozdziale monografii Świętochłowic zatytułowanym „Sztuka ludowa”, zamieścił szczegółowe informacje o kulturze aż 15 wsi przemysłowych w centrum Górnego Śląska. Opisując kulturę ludności pracującej równolegle na roli i w przemyśle, bądź tylko w górnictwie i przemyśle, zwrócił po raz pierwszy uwagę na wyrabianie przedmiotów codziennego użytku, często zdobionych, z odpadów pochodzenia przemysłowego, jak blachy, płytki żelazne, druty, węgiel (używany do rzeźbienia) i inne (Wallis, 1931, s. 196-200).

Nacjonalistycznie zorientowane badania nad kulturą ludową Śląska prowadzili etnografowie niemieccy już od około 1919 roku, między innymi pod kierunkiem Alfonsa Perlicka (Bytomskie, Gliwickie, Opolskie) uwzględniając także „ludową kulturę stanu robotniczego” (Perlick, 1943). Szerzej o tym wspomina Mieczysław Gładysz w opracowaniu *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku* opublikowanym w wydawnictwie powstałego w 1934 roku Instytutu Śląskiego w Katowicach. W podsumowaniu stanu i potrzeb ówczesnej etnografii śląskiej, której przedstawiciele podejmowali w latach trzydziestych naukowe penetracje terenu, zbierając zabytki dla tworzonego Muzeum Śląskiego, nie podjął jednak wątku badań kultury powstałej tu społeczności przemysłowej. Skupił się, podobnie jak inni badacze tego okresu, na gromadzeniu wiedzy o ulegającej regresowi kulturze chłopskiej. Przyczyną była świadomość, że śląska kultura chłopska posiada cechy świadczące nie tylko o tradycjach regionalnych lecz także narodowych (Gładysz, 1936, s. 157-187). W okresie międzywojennym opublikowano tylko część materiałów zebranych przez zespół (Agnieszka i Tadeusz Dobrowolscy, Mieczysław Gładysz, Jerzy

Longman, Longin Malicki), dotyczących głównie Beskidu Śląskiego z Cieszyńskiem, Opolskiego, Pszczyńskiego (Bazielich, 1973, s. 711 - 713), w mniejszym stopniu Rybnickiego i Katowickiego. Syntezę zebranych materiałów, uwzględniającą szersze wzmianki o części przemysłowej regionu, opublikowano dopiero w latach pięćdziesiątych (Ligęza, 1948, s. 167-209; Gładysz, 1959, s. 453 - 522).

Podobnie sprawa wyglądała w innych regionach Polski, gdzie przez długi czas, jeszcze po 1945 roku, zajmowano się przede wszystkim zbieraniem i dokumentowaniem kurczących się zasobów tradycyjnej kultury chłopskiej, badano jej przemiany, nie próbując opisu kultury funkcjonujących już od lat społeczności skupionych wokół centrów przemysłowych. O ile historycy podejmowali i rozwijali na coraz szerszą skalę badania dotyczące „polskiej klasy robotniczej”, nie biorąc jeszcze, w latach 1945-1956, pod uwagę problematyki kultury (A. Stawarz wymienia takich autorów, jak: T. Łepkowski, S. Kolabiński, I. Pietrzak-Pawłowska, N. Gąsiorowska i inni), etnolodzy dopiero zaczęli właściwie dostrzegać to pole badawcze. Za pierwsze, szersze tego sygnały, można uznać zainteresowanie twórczością plastyczną górników, zwłaszcza zaś wyrobami i rzeźbą węglową oraz solną (Życki, 1949; Żywirska, 1949; 1951; 1952; Gładysz, 1952; Seweryn, 1952), a także muzycznym folklorem górniczym (Ligęza, 1952; Wallis, 1952; Dygacz, 1960).

Za przełomowy moment w wytyczeniu nowych kierunków badań przyjmuje się metodologiczną konferencję jaka miała miejsce 23 kwietnia 1956 roku w Krakowie (Pietraszek, 1958, s. 401-431), z wprowadzającym w dyskusję referatem profesora Kazimierza Dobrowolskiego (1958, s. 76-77). Zwrócił on uwagę na „doniosłość historii kultury ludu pracującego” różnych formacji w dziejach ogólnonarodowych, na znikomą liczbę prac reprezentowanych przez etnografię i inne dyscypliny naukowe, poświęconych kulturze robotniczej XIX i XX wieku (zwłaszcza „kulturze materialnej, życiu rodzinnemu, zwyczajom, obyczajom i folklorowi robotniczemu”). Podkreślając konieczność wypełnienia tych luk badawczych stwierdził wówczas, iż jest to także istotna dziedzina pracy etnograficznej. Realizacja głoszonego tu między innymi postulatu badań społeczności robotniczych miała oparcie we wcześniej podjętych badaniach śląskich muzeologów i członków Komisji Etnograficznej Instytutu Śląskiego w Katowicach (o czym będzie mowa szerzej w dalszej części). Opierała się jednak przede wszystkim na doświadczeniach krakowskiego ośrodka badawczego, prowadzącego badania pod kierunkiem K. Dobrowolskiego. Były to badania podjęte w 1951 roku przez Zakład Etnografii Ogólnej UJ nad życiem i kulturą górników salinarnych w Wieliczce w latach 1880-1939 oraz kontynuowane nad innymi ośrodkami przemysłowymi w ramach prac Zakładu Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Krakowie. Efektem była w pierwszym rzędzie praca Danuty Dobrowolskiej *Górnicy salinarni w Wieliczce i ich kultura w latach 1880-1939*

(później książka o poszerzonym zakresie), w której konsekwentnie zastosowano zalecane przez Dobrowolskiego integralne, możliwie wszechstronne ujmowanie badanych zjawisk. Wychodząc od zadań badawczych, scharakteryzowano źródła, przebieg badań i ich wyniki. Uwzględniono zarówno dzieje żupy i zakładu produkcyjnego, jak i zagadnienia związane z pracą i swoistymi cechami kultury i tradycji kulturowej badanej społeczności (Dobrowolska, 1958a, s. 288-314; Dobrowolska, 1965; Kutrzeba-Pojnarowa, 1981, s. 17-35). Ta sama autorka, w tym samym czasie, opublikowała w „Etnografii Polskiej” artykuł nietypowy dla dotychczasowych zainteresowań etnograficznych, dotyczący sposobu spędzania czasu wolnego robotników małopolskich, zwracając uwagę na nowy element — „współczesną kulturę wczasową”. Opracowanie to jest relacją z badań zespołowych wymienionego Zakładu, prowadzonych w latach 1949 i 1950 (Dobrowolska, 1958 b, s. 315-322).

Podobny charakter miały też prace Edwarda Pietraszka *Wiejscy robotnicy kopalń i hut. Dynamika przemian społeczno-kulturowych w sierszańskim ośrodku górniczym w XIX i XX wieku* (1966b), czy *Materiały do historii załóg fabrycznych w Polsce południowej* pod redakcją K. Dobrowolskiego, opublikowane przez dwóch autorów w „Pracach Komisji Socjologicznej” (Hutka, 1966; Żychowski, 1966). Prace te uwzględniały zarówno życie społeczne i kulturę materialną, jak i społeczno-kulturowe skutki funkcjonowania badanych zakładów.

O kulturze robotniczej „na tle rozpadu tradycyjnej kultury ludowej w Zagłębiu Krakowskim” pisał wcześniej Edward Pietraszek (1964), zaś o społeczno-kulturowych skutkach industrializacji, w związku z badaniami nad grupą zawodową górników w Lubiążu, Antoni Stojak (1964).

Wymienione prace z pogranicza etnografii, historii i socjologii, otworzyły nowy rozdział w badaniach etnologicznych nie tylko ośrodka krakowskiego, lecz dały przykład nowych potrzeb i możliwości badawczych innym. Na szerszy kontekst problematyki badań nad kulturą robotniczą zwróciły uwagę późniejsze artykuły E. Pietraszka i D. Dobrowolskiej.

Jak już wspomniano wyżej, najwcześniej badania kultury robotniczej podjęto na Górnym Śląsku. Pierwsze artykuły dotyczyły folkloru górniczego, słownego i muzycznego oraz sztuki i znalazły się w specjalnym zeszycie „Polskiej Sztuki Ludowej” z 1952 roku (Żywirska, Ligeza, Wallis, Gładysz). Problematyce związanej z tymi dziedzinami kultury śląskiego regionu przemysłowego poświęcono później wiele opracowań, zarówno o charakterze materiałowym, jak syntetyczno-podsumowującym. Taki charakter ma na przykład jedna z dwóch książek Józefa Ligęzy *Śladami tradycji*, w której omówiono nie tylko podania, opowieści, przysłowia śląskie, lecz także tradycje literatury górniczej z Polski południowej (1968; 1972). Podobny charakter mają późniejsze publikacje. Należą do nich: Doroty Simonides, dotyczące humoru i rymowanek, w których uwzględnia folklor przemysłowego Śląska

(1984; 1985), zbiory pieśni Adolfa Dygacza, poprzedzone ogólnym omówieniem (1960; 1987), bądź historyczną i formalną analizą etnomuzykologiczną, jak w opracowaniach Krystyny Turek (1986a; 1986b).

W okresie powojennym zespół członków Komisji Etnograficznej Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach podjął badania nad tradycyjną kulturą zawodowej grupy górniczej. Zakres badań był szeroki, bo obejmujący nie tylko tradycje zawodowe (narzędzia pracy, ubiór, organizację pracy) i związaną z nimi obyczajowość, lecz także problemy osadnicze, strukturę etniczno-społeczną, mieszkanie, pożywienie, wierzenia, plastykę, folklor. Prowadzono je w osiedlach przykopalnianych, miastach i wsiach o przewadze ludności górniczej; ich wyniki opublikowano w 1964 roku w monograficznej pracy zbiorowej opracowanej przez Józefa Ligezę i Marię Żywirską *Zarys kultury górniczej. Górny Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie* (1964). Wcześniej, w trakcie zbierania materiałów, zaprezentowano uwagi o sposobie prowadzenia badań, co stanowiło cenną wskazówkę metodologiczną dla późniejszych badaczy tego regionu i podobnej problematyki (Żywirska, 1952, s. 127 - 130; 1953, s. 93 - 103). Zgodnie z intencją wspomnianych autorów, ich praca, która wyprzedziła inne monografie dotyczące kultury środowisk przemysłowych, stała się wskazówką do podejmowania wielokierunkowych, szczegółowych inicjatyw badawczych, zarówno na Górnym Śląsku, jak w Łodzi i w Warszawie. Warto wspomnieć, że w tym samym czasie ukazały się w ramach „Górnośląskich Studiów Socjologicznych”, wydawanych przez Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, dwie książki poświęcone rodzinie górniczej i hutniczej (Mrozek, 1965; Adamski, 1966), które stanowią znakomite poszerzenie wiedzy o kulturze społecznej tego przemysłowego regionu w badanym okresie, a także dowód na bliskość obszarów badawczych współczesnej etnologii i socjologii kultury.

Począwszy od lat sześćdziesiątych etnolodzy śląscy, zwłaszcza związani pracą zawodową z muzealnictwem, później z Uniwersytetem Śląskim w Katowicach i jego Filią w Cieszynie, z Uniwersytetem Wrocławskim, Polskim Towarzystwem Ludoznawczym, Komisją Etnograficzną przy Śląskim Instytucie Naukowym w Katowicach, prowadzili badania nie tylko nad stanem zanikających form i procesem zmian w tradycyjnej kulturze chłopskiej i robotniczej (Kaczko, 1968, s. 90 - 107; 1982; Dubiel, 1968; Bukowska-Floreńska, 1968, s. 62 - 92; 1985, s. 126 - 152). Dążyli także do w miarę pełnego przebadania, zgodnie z indywidualnymi zainteresowaniami, niektórych dziedzin kultury śląskiej społeczności, zwłaszcza w regionie przemysłowym, który jako dominujący na obszarze Górnego Śląska, stał się z czasem głównym poligonem badawczym pracujących tu etnologów. W ostatnim dwudziestopięcioleciu, jako efekt tych dociekań, ukazały się w postaci artykułów i publikacji zwartych, dalsze opracowania dotyczące między innymi folkloru słownego i muzycznego, wierzeń, obrzędowości, sztuki niezawodowej, rodziny oraz zmierzające do próby ujęcia syntetycznego roli tradycji w społecznościach zindustrializowa-

nych. Z ważniejszych wymienić tu trzeba kolejno, zbiór *Podania i opowieści z Zagłębia Dąbrowskiego* Marianny i Dyonizjusza Czubałów (1984), dwie prace Mariana Gerlicha o ludowych wierzeniach związanych z pracą w górnictwie i przemyśle, z interesującą antropologiczną analizą relacji „wierzenia a życie codzienne”, „wierzenia a problem pracy” i „wierzenia i tradycyjny światopogląd w perspektywie robotniczej obrzędowości rodzinnej” (1992a; 1989).

Charakter monograficznego opisu ma praca zbiorowa *Górnictwo stan...*, prezentująca wybrane dziedziny folkloru w powiązaniu z niektórymi zagadnieniami kultury społecznej (rodzina, wzory zachowań, obrzędy), wierzeniami, sztuką, pod redakcją Doroty Simonides (1988). Szersze ujęcie, pod tą samą redakcją, prezentuje pozycja *Folklor Górnego Śląska* (Simonides, 1989 a), która obejmuje co prawda cały Śląsk (z rolniczym Opolskiem), zamieszczono tu jednak sporo materiału dotyczącego specyfiki kulturowej regionu przemysłowego. Wart podkreślenia jest fakt uwzględnienia, między innymi, rozdziałów dotyczących: „literatury dla ludu”, której rozwój był możliwy dzięki istnieniu drobnych przedsiębiorców przemysłowych — drukarzy, „ruchu śpiewaczego” i „muzykowania”, tak typowych właśnie dla śląskich osad robotniczych, podobnie jak amatorski teatr. W książce tej zwraca się uwagę zarówno na wątki archaiczne, jak i współczesne, w kontekście całościowego, systemowego ujęcia kultury i tradycji.

Interesujący materiał z badań nad obrzędowością rodzinną w katowickiej aglomeracji przemysłowej zebrały dwie autorki: Halina Gerlich i Krystyna Turek. Pierwsza z nich prowadziła badania w latach 1975-1976 w środowiskach miejskich, głównie zaś w Katowicach, obejmując problematyką badawczą najważniejsze momenty z życia człowieka — *Narodziny, zaślubiny, śmierć* (Gerlich, 1984). Druga, zajęła się wyłącznie zwyczajami, obrzędami i śpiewami pogrzebowymi, dokonując dokumentacji dawnego i współczesnego repertuaru pieśni wykonywanych na Górnym Śląsku. Badaniami terenowymi i archiwalnymi w latach 1988-1992 objęła aglomerację górnośląską i niektóre miejscowości w Gliwickim i Opolskiem. Wyniki pracy, łączącej dwie postawy badawcze — etnograficzną i muzykologiczną (bogata część z zapisem nutowym), zawarła w książce *Ludowe zwyczaje, obrzędy i pieśni pogrzebowe na Górnym Śląsku* (Turek, 1993).

Jak już wspomniano wyżej, w badaniach kultury śląskiego regionu przemysłowego podjęto też problem amatorskiej sztuki robotników, szczególnie górników zaangażowanych w jej uprawianie zarówno w dziedzinie malarstwa, rzeźby, jak i innych form plastycznych. Wykorzystuje się w niej od wielu lat odpady pochodzenia przemysłowego i węgla. Badania, rozpoczęte przez M. Żywirską, prowadzili inni intensywnie w latach 1958-1994 zarówno drogą penetracji terenowych i kontaktów osobistych z twórcami, jak i przez dokonywanie okresowych przeglądów dzieł twórców przystających do ze-

społów amatorów spotykających się w lokalnych domach kultury i biorących udział w konkursach i wystawach organizowanych przez muzea w Zabrze, Bytomiu, Rybniku, Wodzisławiu, Katowicach. Z tej okazji ukazywały się liczne katalogi wystaw o charakterze tekstów autorskich, z rejestrami twórców i ich prac. Badania terenowe publikowano sukcesywnie w artykułach, w rocznikach muzealnych i „Polskiej Sztuce Ludowej” (Bukowska-Floreńska, 1970; 1972; 1973; 1983) oraz jako publikacje zwarte (Żywirska, 1959; Bukowska-Floreńska, 1987 s; Fiderkiewicz, 1994). Prace dotyczące twórczości śląskich robotników mają najczęściej charakter opracowań monograficznych. Uwzględniają sylwetki twórców i analizę formalną ich prac. Podkreśla się w nich jednak nie tylko wartości formalno-estetyczne lecz także społeczno-kulturowe, wynikające z konkretnych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych i tradycji kulturowych przemysłowego regionu. Taki materiał zawiera zwłaszcza książka I. Bukowskiej-Floreńskiej *Twórczość plastyczna w środowiskach robotniczych Górnego Śląska...*, mająca charakter monografii etnologiczno-socjologicznej uwzględniającej także aspekt historyczny warunków w jakich kształtowała się ta twórczość (1987a, s. 35 - 41 i 138 - 140).

Badaczy śląskich społeczności przemysłowych interesują coraz bardziej także różne przejawy kultury społecznej oraz czynniki zewnętrzne i wewnętrzne, oddziaływające na zmiany w sposobie i stylu życia, w systemie kulturowym i systemie wartości. Ujawnia się to w życiu rodzinnym, zachowaniach i specyfice funkcjonującej tu współcześnie tradycji (Jaworski, 1967, s. 18 - 56; Kaczko, 1982, s. 75 - 80; Bukowska-Floreńska, 1968; 1983, s. 126 - 152; 1988, s. 253 - 278; 1993; 1991). Są opracowania, które mają już charakter podsumowujący, a nawet syntetyzujący wiedzę o tradycji kulturowej społeczności industrialnych, jak określa się ludność zamieszkującą od wielu pokoleń region przemysłowy, która zdołała już w znacznym stopniu wytworzyć własną kulturę i tradycję. Ma to znaczenie dla świadomości tożsamości społeczno-kulturowej tej ludności (Bukowska-Floreńska, 1983; 1987b; 1988; 1994a; 1994b, s. 72 - 82).

Takie ukierunkowanie badań i dociekań etnologicznych stało się w ośrodku śląskim możliwe i konieczne ze względu na głębokość wewnętrznych zmian kulturowych i społecznych jakie zaszły w regionie już w XIX wieku, ulegając utrwaleniu i pogłębieniu w wieku XX. Zainteresowania badawcze w drugiej połowie XX wieku zostały jakby zobligowane konkretnymi warunkami środowiskowymi z jakimi ma do czynienia badacz. Niemalą rolę odegrała też współpraca niektórych etnologów z istniejącym do początku lat osiemdziesiątych Komitetem Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, który prowadził tu także interdyscyplinarne prace badawcze (Bukowska-Floreńska, 1987b, s. 98 - 99; 1992c; 1994c; Łysik, 1975).

Badania nad społecznością robotniczą i jej kulturą rozwinął także szeroko ośrodek łódzki. Zapoczątkował je w latach sześćdziesiątych tego wieku. Poprzedziły je powojenne (pod koniec lat czterdziestych) badania archiwalne

prorowadzone przez członków PTL nad migracją ludności wiejskiej do przemysłowej Łodzi. Badania terenowe związane pierwotnie z Łodzią, ośrodkiem przemysłu włókienniczego, w którym dominują kobiety (w przeciwieństwie do śląskiego górnictwa i hutnictwa). Prowadziły je wspólnie etnograficzne placówki Uniwersytetu Łódzkiego i Pracowni Etnograficznej IHKM PAN w Łodzi. Współpracowano także z Komitetem Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN i Katedrą Socjologii. Tematyka kultury robotniczej weszła również do programu działalności Akademickiego Koła Ludoznawców przy Katedrze Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego. Już od 1957 roku rozpoczęto starania o utworzenie skansenu domów robotniczych w centrum Łodzi (skansen istniał kilka lat).

Większość materiałów w postaci artykułów publikowano od początku w „Łódzkich Studiach Etnograficznych” wydawanych do dziś przez PTL. Wiele też pozycji ukazywało się w ogólnopolskich czasopismach etnograficznych: „Etnografii Polskiej”, „Ludzie”, „Polskiej Sztuce Ludowej” oraz w różnych pracach zbiorowych.

Etnolodzy łódzcy rozpoczęli swe badania, podobnie jak wyżej wymienieni, od tak zwanej tradycyjnej kultury (częściowo na zamówienie Związku Zawodowego Włóknarzy), opisując obyczajowość, zwyczaje świąteczne, życie rodzinne i sąsiedzkie oraz folklor (Lipiński, 1965; Lechowa, 1961; Matysiak-Polakowa, 1964; Dekowski, 1982). Już w 1963 i 1968 roku, przy współpracy z Pracownią Etnograficzną IHKM PAN w Łodzi, prowadzono badania nad czasem wolnym robotników łódzkich. Przygotowywano też założenia szerszych badań realizowanych w dzielnicy Łodzi — Księży Młyn (Lipiński, 1970; Piotrowski, 1970). Oddział Łódzki PTL zainicjował konkurs na folklor robotniczy Łodzi i wraz z Katedrą Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego i Działem Etnografii Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi robocze seminarium — dyskusję poświęconą badaniom kultury robotniczej, ze szczególnym uwzględnieniem Łodzi (10-11 marca 1972). Prezentowano na niej dorobek nie tylko badaczy łódzkich (Lechowa, 1973, s. 63-78; Władykowa, 1973, s. 111-116), ale także wypowiedzi przedstawicieli różnych ośrodków i dyscyplin. Pozwoliło to na dyskusję wskazującą dalsze potrzeby i kierunki badań kultury społeczności przemysłowych. Materiał zamieszczono w kolejnym, 15 tomie „Łódzkich Studiów Etnograficznych” z 1973 roku. W sześć lat później ośrodek łódzki stał się ponownie inicjatorem i organizatorem ogólnopolskiej sesji naukowej na temat etnografii ośrodka przemysłowego, która odbyła się 12-13 września 1977 roku z okazji Walnego Zgromadzenia Delegatów PTL w Łodzi. Tym razem kontynuatorem idei profesor Zawistowicz-Adamskiej była profesor Bronisława Kopczyńska-Jaworska i współpracujący z nią od lat badacze kultury robotniczej Łodzi. Sesja dała możliwość podsumowania dotychczasowych prac badawczych w skali ogólnopolskiej, które, jak się okazało, były jeszcze wówczas w fazie przede

wszystkim gromadzenia materiału faktograficznego i opisowego. Wszystkie wypowiedzi opublikowano w 21 tomie „Łódzkich Studiów Etnograficznych”, wydanym w 1982 roku.

Podsumowaniem wiedzy o kulturze robotniczej Łodzi są opracowania B. Kopczyńskiej-Jaworskiej opublikowane w monografii miasta Łodzi i we wspomnianym tomie „Łódzkich Studiów Etnograficznych” (1980, s. 493-507; 1982, s. 15-34). Wydano też drukiem zbiór materiałów z ogłoszonego w 1972 roku konkursu na folklor robotniczy Łodzi *Folklor robotniczej Łodzi. Pokłosie konkursu*, pod redakcją B. Kopczyńskiej-Jaworskiej, J. Kucharskiej i J. P. Dekowskiego. Opracowanie to wniosło sporo wiedzy na temat mieszkań łódzkich robotników, kojarzenia małżeństw i wesela, świąt dorocznych, form odpoczynku w czasie wolnym oraz tekstów muzycznych (z nutami) pieśni śpiewanych z różnych okazji. Badania w ośrodku łódzkim są kontynuowane.

Od blisko dwudziestu lat prowadzone są także badania nad kulturą robotniczą w największym na Mazowszu ośrodku przemysłowym — w Żyrardowie. Są to badania ośrodka warszawskiego. Badania te podjęli w 1976 roku pracownicy Katedry Etnografii (obecnie Katedry Etnologii i Antropologii Kulturowej) Uniwersytetu Warszawskiego, zainteresowani obyczajem i modą, rozumianymi jako swego rodzaju kody informacyjne w stosunkach międzygrupowych. Tematem badań był obyczaj i moda w środowisku robotniczym Żyrardowa w XIX i na początku XX wieku. Jak pisze Andrzej Stawarz, ponieważ przyjęto dość szerokie definicje „obyczaju” i „mody”, badania objęły w zasadzie całą kulturę robotniczą w Żyrardowie oraz mieszkańców podżyrardowskich wsi. Objęto też nimi środowiska inteligenckie i mieszczańskie (Stawarz, 1986). W badaniach, które w pierwszym etapie trwały cztery lata, brano pod uwagę zarówno materiał z penetracji terenowej, jak i źródła archiwalne, opisowe i ikonograficzne. Pozwoliły one na opracowanie wiedzy o organizacji życia rodzinnego, obrzędowości, ubiorach, urządzaniu wnętrza, o czasie wolnym i formach świętowania od końca XIX wieku do roku 1939. Wyniki badań zaprezentowano między innymi na konferencjach w Łodzi (szczególnie w 1977 roku), w Żyrardowie i stopniowo publikowano. Podsumowaniem pierwszego etapu badań, zakończonego w 1980 roku, była praca zbiorowa *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa. (Materiały do etnografii miasta)*, pod redakcją Andrzeja Woźniaka. Zespół autorski uwzględnił zarówno obszernie omówienie źródeł i stan badań nad kulturą robotniczą, jak materiały dotyczące pochodzenia i struktury społeczności miasta (A. Stawarz, 1982a), życie rodzinne (A. Kuczyńska-Skrzypek, 1982a; 1982b), obrzędy (A. Woźniak, 1982 b) oraz wiedzę i religijność robotników (E. Hulka-Laskowska, 1982).

Mimo, iż od 1981 roku Katedra Etnologii Uniwersytetu Warszawskiego nie kontynuuje już badań zespołowych w Żyrardowie, dotychczasowe stały się, podobnie jak to było na Śląsku i w Krakowie, inspiracją do dalszych

pogłębionych dociekań indywidualnych, najczęściej przy współpracy z Mazowieckim Ośrodkiem Badań Naukowych (Stacja w Żyrardowie) i Towarzystwem Przyjaciół Żyrardowa, wydawcami wspomnianej publikacji. Kolejne opracowania publikowano w „Etnografii Polskiej” (Stawarz, 1982c), w „Łódzkich Studiach Etnograficznych” (Kuczyńska-Skrzypek, 1982b; Woźniak, 1982a), w popularnonaukowej serii „Biblioteka Wiedzy o Żyrardowie”, w różnych pracach zbiorowych i jako pozycje indywidualne. Szczegółowy wykaz tych publikacji zamieszcza na końcu swego artykułu A. Stawarz, podsumowując dziesięciolecie badań nad kulturą robotniczą Żyrardowa we wspomnianym wyżej tekście w „Etnografii Polskiej”. Część swego dorobku wieloletnich badań A. Stawarz zawarł także w książce *Żyrardów. Narodziny społeczności (1830 - 1870)*, poświęconej zagadnieniom związków między strukturą społeczną a kulturą (1985).

Zespół żyrardowski, zainteresowany badaniami kultury robotniczej Żyrardowa na tyle się rozrósł w latach osiemdziesiątych, że powstała idea stworzenia Centrum Badań Kultury Robotniczej, którego podstawę mieli stanowić przedstawiciele ośrodka warszawskiego związani z Katedrą Etnologii i Antropologii Kulturowej w Uniwersytecie Warszawskim, IHKM PAN w Warszawie i Muzeum Okręgowym w Żyrardowie.

W ostatnich latach ukazują się kolejne materiały z badań kontynuowanych przez badaczy Żyrardowa w, jak mówią, „modelowym ośrodku miejsko-przemysłowym” (Stawarz, 1986; 1989; 1993).

Chcąc w pełni ogarnąć badania polskie nad środowiskami przemysłowymi, należałoby uwzględnić dociekania przedstawicieli innych dyscyplin — zwłaszcza historyków, socjologów i ekonomistów, w tym wieloletni dorobek Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN (wydawane do użytku wewnętrznego liczne „Zeszyty Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych” dostępne w Polskiej Akademii Nauk w Warszawie i w prywatnych bibliotekach osób biorących udział w badaniach od lat siedemdziesiątych do początku osiemdziesiątych). W tym artykule z założenia pomijam je (a temat zasługuje na odrębne opracowanie), ograniczając się do wyboru ważniejszych badań etnologicznych prowadzonych przez przodujące w omawianym zakresie ośrodki. Choć badania tradycji kulturowej i kultury ludności ośrodków i regionów przemysłowych nadal są podejmowane, to etnologiczna wiedza w tym zakresie jest ciągle niewystarczająca.

Muzeolodzy zobowiązani do gromadzenia materialnych przejawów kultury, w przypadku kultury robotniczej mają zadanie niełatwe. Podejmują więc dyskusję nad tym co konkretnie należy zbierać, by udokumentować nie tylko odległą przeszłość kulturową lecz także teraźniejszość. Problem ten podniosła Barbara Bazielić na jednej z łódzkich konferencji, dotyczących badania kultury robotniczej, próbując określić ramy kolekcjonerstwa etnograficznego przez reprezentatywne egzemplarze zabytków (Bazielić, 1982, s. 81-87).

Podjęmowano też dyskusje nad zakresem kolekcjonerstwa kultury robotniczej. Jednym z przykładów może być „dyskusja przy redakcyjnym stole” zwołana w marcu 1985 roku w ówczesnym Muzeum Historii Walk Rewolucyjnych i Narodowo – Wyzwoleńczych w Warszawie (*Przy redakcyjnym stole...*, 1986). Brali w niej udział przedstawiciele kilku muzeów i uniwersytetów polskich (historycy i etnolodzy), z których wypowiedzi wynikała potrzeba pełnego dokumentowania zarówno tradycyjnej kultury materialnej, jak i umysłowej robotników. Trudności w decyzjach kolekcjonerskich wiążą się z faktem, iż kultura materialna robotników i innych współczesnych społeczności i grup społecznych, to przede wszystkim standardowe wyroby masowe, w których produkcji uczestniczą co prawda nieraz sami użytkownicy, ale które są raczej dokumentem inżynierskiej myśli technicznej i wchodzą w zakres zbiorów muzeów techniki. Tylko nieliczne obiekty mogą być zatem brane pod uwagę jako wartości obrazujące regionalną, przemysłową tradycję kulturową.

Nieco lepiej przedstawia się sytuacja z określeniem zakresu prac badawczych, który, jak już wspomniano, pierwszy zarysował K. Dobrowolski, a rozwinęli jego uczniowie i inni badacze kultury robotniczej w społecznościach industrialnych.

Badania nad kulturą grup zawodowych i robotniczych zrodziły zainteresowania bardziej ogólną problematyką, jaka wiąże się z tą płaszczyzną dociekań etnologicznych. Przede wszystkim zastanawiano się nad pojęciem „kultura robotnicza” w kontekście dotąd badanej kultury ludowej (w rozumieniu – kultury chłopskiej). Prekursorską wypowiedzią w tym zakresie jest artykuł Edwarda Pietraszka *Kultura ludowa i robotnicza wobec współczesnej problematyki kultury* (1964, s. 143-162). Odwołał się on do Jana Stanisława Bystronia, który już na początku tego wieku twierdził, iż kultura ludowa jest własnością nie tylko warstw czy klas społecznych. Kultura robotnicza wywodzi się w znacznej części z wiejskiej, często była definiowana jako kultura ludu pracującego. Wyodrębniano ją też jako klasową, zawodową, z pominięciem kultury rodzin i środowisk robotników. E. Pietraszek uważał początkowo, że nie można mówić o jedności środowiska zawodowego i rodzinnego, trudno też zakładać wyraźną odrębność kulturową robotniczego środowiska. Jak się okazało w późniejszych badaniach, między innymi na Śląsku, nader liczne grupy zawodowe górników i hutników, tworzące zrąb tutejszych społeczności industrialnych, tę kulturową jedność środowiskową stworzyły (Bukowska-Floreńska, 1987b).

Zwracając uwagę na kulturę masową jako element kultury współczesnej, rozumianej jako kultura współczesnych społeczeństw o wysokim rozwoju techniczno-przemysłowym i urbanizacyjnym, Pietraszek dostrzegł, że nie wszystko w niej jest rzeczywiście masowe i standardowe, choć każda nowość może tu być szybko upowszechniona, podczas gdy tradycyjna kultura ludowa jest bardziej zachowawcza. I tę zachowawczość daje się także zauważyć w kulturach robotniczych.

Współcześnie, w sytuacji upowszechnienia się wysokich standardów kultury, zmienił się nie tylko obraz, ale i forma przekazu kultury chłopskiej i robotniczej (urbanizacja kultury w wyniku industrializacji, wpływów kultury masowej, procesów migracji). Stąd, zdaniem Pietraszka, na kulturę ludową składałyby się dziś już raczej nie wytwory i instytucje, lecz przede wszystkim zachowania. Dlatego stwierdził, że „problematyka zachowań (także w ramach instytucji powszechnych) wysuwać się będzie chyba coraz bardziej na czoło także w etnograficznych badaniach nad współczesną kulturą ludową” (Pietraszek, 1966a, s. 92). Słuszność tego założenia potwierdziły inne późniejsze badania i publikacje etnologiczne, pojawiające się w miarę pogłębiania się zainteresowań badawczych społecznościami regionów przemysłowych. Wspomnę tu dla przykładu kilka.

Kulturowe aspekty pracy badały Danuta Dobrowolska i Anna Zadrożyńska. D. Dobrowolska oparła się na badaniach środowisk robotniczych formułując, w dwóch opracowaniach poświęconych pracy: *Studia nad znaczeniem pracy dla człowieka* i *Praca w życiu człowieka*, interesujące tezy dotyczące funkcji pracy (1974; 1980). Ilustrowała je omawiając między innymi takie zagadnienia, jak: droga do zawodu, miejsce pracy w systemie wartości jednostki, praca zawodowa a środowisko społeczne, kultura i etyka zawodowa, praca a styl życia i inne.

A. Zadrożyńska, w książce *Homo faber i homo ludens. Etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej*, podjęła próbę teoretycznego wyjaśnienia zjawiska pracy i nie-pracy, w wymiarze czasu, przestrzeni, człowieka, bytu i ich wzajemnych zależności. W analizie posłużyła się materiałem z etnologicznych badań środowiskowych (mieszkańców wsi – robotników z gospodarstwa rolnego oraz robotników z warszawskiej fabryki), jak i z literatury przedmiotu. W poznaniu, opisie i analizie zjawiska kultury zastosowała układ modeli systemu kultury (Zadrożyńska, 1983).

Spółeczno-kulturowymi funkcjami tradycji w społecznościach industrialnych oraz systemem wartości w rodzinach śląskich w tych społecznościach zajęła się Irena Bukowska-Floreńska (między innymi książka *Spółeczno-kulturowe funkcje tradycji w społecznościach industrialnych Górnego Śląska*, 1989), opierając się na wieloletnich badaniach regionów przemysłowych: Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i Rybnickiego Okręgu Węglowego. Tym razem uwzględniła na równi tradycyjną kulturę ludową chłopską i robotniczą oraz kulturę współczesną różnych grup społecznych o rodowodzie robotniczym, dążąc do stwierdzeń ogólniejszej natury (Bukowska-Floreńska, 1987b; 1992a; 1992b; 1992c; 1994a; 1994b). Wnioski sprowadziły się między innymi do wskazania, że wielopokoleniowe społeczności regionu przemysłowego, posiadające wspólne korzenie, historię, wspólnie pracujące i współżyjące, mogą stworzyć środowiskowy, względnie jednorodny system kulturowy i system wartości, oparte na tradycji wytworzonej przez kolejne pokolenia. Tradycji, która zwłaszcza w zakresie systemu wartości ma znaczenie dla świadomości regionalnej toż-

samości społecznej i kulturowej, jest społecznym i jednostkowym punktem odniesienia, ma znaczenie etyczne jako regulator i stymulator zachowań i postaw społecznych. Jest także, w takiej nowoczesnej społeczności industrialnej przekazywana i kontynuowana, szczególnie w sferze zachowań. Stąd kultura współczesnych społeczności przemysłowych (zwłaszcza społeczna i duchowa) może i powinna być polem dociekań etnologów.

Problem zachowań związanych z sytuacją pograniczną na styku „swój – obcy”, na terenie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, badał w ostatnich latach Eugeniusz Kłosek. Badaniami objął zarówno starsze, jak i nowe osiedla robotnicze w Świętochłowicach i Chorzowie. Zwrócił uwagę na zjawisko współczesnych stosunków między ludnością miejscową i napływową. Wykorzystał wskazania integralnego podejścia badawczego K. Dobrowolskiego. Przedmiotem analizy są wzajemne postawy, funkcjonowanie stereotypu świadomości różnicowania regionalnego, znajdującego oparcie w miejscowej tradycji. Autor poruszył też problem czynników integrujących i dezintegrujących tutejsze współczesne społeczności (Kłosek, 1993). To zagadnienie jest tematem prowadzonych badań socjologicznych w sąsiednim mieście Ruda Śląska (red. Wódz, 1993).

Wzory zachowań w śląskich środowiskach robotniczych poddał analizie etnologicznej Marian Gerlich. Interesowały go codzienne zachowania członków rodzin robotniczych wynikające z pełnionych w nich naturalnych ról, z rytmu dnia podyktowanego pracą zawodową i miejscową tradycją (Gerlich, 1992b).

Założenia wstępne teorii i metodologii nauki o kulturze ludowej w nowoczesnym społeczeństwie industrialnym, w świetle dotychczasowego stanu badań etnologicznych tego zagadnienia, próbuje sformułować Jerzy Damrosz w książce *Kultura ludowa w społeczeństwie industrialnym* (1992). Interesując się od dawna problemem przemian związanych z rozwojem cywilizacji industrialnej (1973a; 1973b), podjął problem teraźniejszości i przyszłości kultury ludowej w społeczeństwie zurbanizowanym i industrialnym. Problem to od dawna dyskutowany, obarczony w etnologii świadomością faktu nieuchronnego regresu tak zwanej tradycyjnej kultury ludowej, która znana jest i chroniona w formach zabytków w muzeach, skansenach, w powielanych, wzorcowych okazach sztuki ludowej w „Cepelii”; także świadomością coraz silniej rozpowszechniającej się kultury masowej, zunifikowanej, stechnicyzowanej. Utrzymuje się, że nie ma w niej miejsca na „żywą” kulturę ludową. Damrosz próbując bronić jej istnienia, wskazuje na potrzebę badań interdyscyplinarnych (wzorem Dobrowolskiego) nad obecną i przyszłą kulturową rzeczywistością. Powtarza od dawna stawiane przez etnologów pytania: co badać? jak badać? po co badać? Szukając na nie odpowiedzi, przedstawia, w sposób może nieco kontrowersyjny, swój obszerny ogląd problemu i pogląd na współczesne i przyszłe wartości funkcjonujące w coraz to szerszych „przestrzennych kręgach

społeczno-kulturowych”. Wskazuje na „strefy życia człowieka”, na „przestrzen-ny horyzont kulturowy o skali lokalno-regionalnej”, który w „tradycjach ludowych oznaczał pojęcie „ojczyzny prywatnej”, w przeciwieństwie do „ojczyzny ideologicznej”.

Długi i obszerny wywód Damrosza można sprowadzić do ogólnej konkluzji, że „każdą kulturę, w tym kulturę ludową czy kulturę lokalno-regionalną, należy rozpatrywać w dwóch ujęciach: jako warstwę powierzchniową (elementy bardziej zmienne, przejściowe, moda) i jako warstwę głębinową (elementy bardziej stałe, powszechniki kulturowe, niezmienniki etyczne)”. Zatem badacz powinien interesować się składnikami trwałymi, symbiozą człowieka z przyrodą i „nadprzyrodą”, z drugim człowiekiem. Kierunek poszukiwań teoretyczno-metodologicznych traktuje Damrosz także dwutorowo: jako badanie wiejskich, małych grup społecznych, żyjących w symbiozie z przyrodą, opartych o bezpośrednie stosunki społeczne oraz jako badanie społeczno-kulturowych kategorii zróżnicowania w czasie i przestrzeni (etnos, etos, ludowość, regionalność, ciągłość i zmiana kulturowa), bez względu na podział „wieś — miasto” (Damrosz 1973a; 1973b; 1985, s. 153-187; 1992, s. 187-190).

W kontekście przedstawionego tu przeglądu ważniejszych badań i publikacji, będących z jednej strony dokumentacją stanu wiedzy etnologicznej o regionach przemysłowych w Polsce, z drugiej, zbiorem przemysłów dotyczących tego pola badawczego, ostatnia z omówionych pozycji wskazuje w jakim kierunku mogą i powinny iść współczesne badania etnologiczne.

Warto też sobie uświadomić, że regiony przemysłowe to swoiste laboratoria dla badań wielu aspektów tradycji funkcjonującej w kulturze społeczeństw nowoczesnych. Dlatego, nadal nie zaniedbując badań tak zwanych kultur tradycyjnych, należy prowadzić badania etnologiczne w społecznościach przemysłowych. Empiryczne i teoretyczne ich efekty (dotyczące tradycji „dawnej” i „nowej”) mają nie tylko znaczenie poznawcze lecz i praktyczne dla polityki społecznej, kulturalnej, wreszcie dla wzajemnego rozumienia się ludzi z różnych środowisk i regionów.

BIBLIOGRAFIA

- Adamski Franciszek
1966 *Hutnik i jego rodzina. Badania nad środowiskiem zawodowym hutnika oraz składem i typem rodziny hutniczej*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. 3.
- Bazielich Barbara
1973 *Stan etnografii śląskiej po 1945 roku*, „Zaranie Śląskie” z. 3.
1982 *Perspektywy kolekcji etnograficznych w rejonach wielkoprzemysłowych*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 21.
- Bukowska-Floreńska Irena
1968 *Z etnograficznych badań nad rodziną w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym*, „Kroniki Miasta Zabrze” z. 2.

- 1970 *Amatorska twórczość plastyczna w Zabrzu. Ruch zorganizowany*, „Kroniki Miasta Zabrze” z. 3.
- 1971 *Współczesna ludowa rzeźba w zbiorach Muzeum w Zabrzu*, „Kroniki Miasta Zabrze” z. 4.
- 1972 *Malarstwo w etnograficznych zbiorach Muzeum w Zabrzu*, „Kroniki Miasta Zabrze” z. 5.
- 1973 *Współczesna rzeźba w węglu i jej twórcy w województwie katowickim*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 2.
- 1983 *Eugeniusz Bąk — malarz i rzeźbiarz z Szopienic*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 3-4.
- 1985 *Tradycja a przeobrażenia społeczno-kulturowe regionu przemysłowego na przykładzie Górnego Śląska*, w: *Kultura wsi — kryzys wartości?*, pod red. J. Damrosza, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- 1987a *Twórczość plastyczna w środowiskach robotniczych Górnego Śląska na przykładzie rzeźby w węglu w XIX i XX wieku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego. Etnografia” z. 8.
- 1987b *Spoleczno-kulturowe funkcje tradycji w społecznościach industrialnych Górnego Śląska*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- 1988 *Wpływ industrializacji i urbanizacji na kształtowanie się współczesnego obrazu kultury ludowej na Górnym Śląsku*, w: *Kultura ludowa sercem Śląska*, pod red. B. Bazieli, Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Wrocław.
- 1989 *Spoleczno-kulturowe funkcje tradycji w systemie wartości rodzimej ludności śląskiej. Stan badań, postulaty badawcze*, w: *Śląska kultura ludowa. (Stan badań, studia i szkice)*, pod red. D. Simonides, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- 1991 *Śląskie uciechy i zabawy. Materiały etnologiczno-folklorystyczne*, pod red. I. Bukowskiej-Floreńskiej, PTL, Muzeum Górnośląskie, Bytom.
- 1992a *Problematyka badawcza hierarchii wartości wśród współczesnej rodzimej ludności śląskiej*, w: *Współczesne oblicze kultury ludowej na Śląsku*, pod red. B. Bazieli, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- 1992b *Rola tradycji w społecznościach zindustrializowanych i zurbanizowanych (na przykładzie przemysłowych rejonów Górnego Śląska)*, w: *Przeobrażenia społeczno-kulturowe wsi polskiej*, pod red. J. Damrosza i H. Jastrzębskiej-Smolaga, Instytut Kultury, Warszawa.
- 1992c *Customs and rites as a value stabilizing social bonds in the changing circumstances of contemporary life*, w: *Ecology and folklore I*, ed. V. Krawczyk-Wasilewska, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- 1993 *Kulturowe uwarunkowania społecznej świadomości odrębności regionalnej Górnego Śląska*, w: *Spoleczne problemy Górnego Śląska we współczesnych badaniach socjologicznych*, pod red. W. Świątkiewicza, Instytut Górnośląski, Katowice.
- 1994a *Świadomość regionalnej tożsamości społeczno-kulturowej Ślązaków*, w: *Wspólnota i odrębność regionalna*, t. 1 *Z problematyki tradycji, wartości symbolicznych i ludycznych kultury*, pod red. I. Bukowskiej-Floreńskiej, Rybnicki Ośrodek Kultury, Rybnik.
- 1994b *System wartości w tradycji kulturowej w rodzinach śląskich*, w: *W trosce o rodzinę*, pod red. W. Świątkiewicza, Instytut Górnośląski, Katowice.
- 1994c *The degradation of the natural environment as an innovative factor of culture and folklore in Upper Silesia*, w: *Ecology and folklore II*, ed. V. Krawczyk-Wasilewska, Uniwersytet Łódzki, Łódź.

Ciszewski Stanisław

- 1886-1887 *Lud rolniczo-górnictwo z okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” t. 10-11.

Czarnowski Stefan

1946 *Kultura*, „Książka”, Warszawa.

Czubala Marianna i Dyonizjusz

1984 *Podania i opowieści z Zagłębia Dąbrowskiego. Sto lat temu i dzisiaj*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.

Damrosz Jerzy

1973a *Wież i perspektywy rozwoju cywilizacji industrialnej*, „Człowiek w Pracy i Osiedlu” nr 6.

1973b *Kultura ludowa wobec przemian cywilizacji industrialnej*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 1.

1985 *Rozważania o teraźniejszości i przyszłości kultury ludowej w związku z problematyką ciągłości kulturowej (warianty ujęć interdyscyplinarnych)*, w: *Kultura wsi — kryzys wartości?*, op. cit.

1992 *Kultura ludowa w społeczeństwie industrialnym. Główne problemy i spory teoretyczne oraz związki z praktyką społeczną w Polsce po 1945 roku*, Instytut Kultury, Warszawa.

Dekowski Jan Piotr

1982 *Z obyczajowości robotniczej miasta Tomaszowa Mazowieckiego*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 21.

Dobrowolska Danuta

1958a *Górnicy salinarni w Wieliczce i ich kultura w latach 1880-1939*, „Etnografia Polska” t. 1.

1958b *Wczasy robotnicze w Polsce Ludowej. Kształtowanie się nowej kultury socjalistycznej mas pracujących. Studia i materiały*, „Etnografia Polska” t. 1.

1965 *Górnicy salinarni w latach 1880-1939. Studium historyczno-socjologiczne załogi robotniczej*, PAN, Kraków.

1968 *Przeobrażenia społeczne wsi podmiejskiej*, Wrocław.

1974 *Studia nad znaczeniem pracy dla człowieka*, Warszawa.

1980 *Praca w życiu człowieka*, Warszawa.

Dobrowolski Kazimierz

1958 *Drogi rozwoju etnografii polskiej i jej obecne zadania, metody i związki z innymi naukami (rozważania dyskusyjne)*, „Etnografia Polska” t. 1.

Dubiel Ludwik

1968 *Mielerze i „kurzocy” nad Kłodnicą, Bierawką i Rudą*, „Zeszyty Gliwickie” t. 6.

Dygacz Adolf

1960 *Pieśni górnicze. Studia i materiały*, „Śląsk”, Katowice.

1987 *Pieśni ludowe miasta Katowice. Źródła i dokumentacja*, Katowickie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Katowice.

Fiderkiewicz Maria

1994 *Śląscy „pariasi” pędzla i dłuta (1945-1993)*, Muzeum Śląskie, Katowice.

Folklor robotniczej Łodzi...

1976 *Folklor robotniczej Łodzi. Pokłosie konkursu*, pod red. B. Kopczyńskiej-Jaworskiej, J. Kucharskiej i J. P. Dekowskiego, „Literatura Ludowa” R. 12/15.

Gerlich Halina

1984 *Narodziny, zaślubiny, śmierć. Zwyczaje i obrzędy w katowickich rodzinach górniczych*. Śląski Instytut Naukowy, Katowice.

Gerlich Marian Grzegorz

1989 *Strachy. W kręgu dawnych śląskich wierzeń*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.

- 1992a *Tradycyjne wierzenia śląskie. Świat nadzmysłowy a życie codzienne, praca i obrzęd*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- 1992b *Wzory zachowań a śląskie środowiska robotnicze*, w: *Współczesne oblicze kultury ludowej na Śląsku*, op. cit.
- Gładysz Mieczysław
- 1936 *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie etnografii*, w: *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, pod red. R. Lutmana, Instytut Śląski, Katowice.
- 1959 *Kultura ludu śląskiego*, w: *Górny Śląsk*, t. 1-2, Instytut Zachodni, Poznań.
- Gross Franciszek
- 1938 *Proletariat i kultura*, Warszawa.
- Hulka-Laskowska Elżbieta
- 1982 *Religijność, wierzenia i tradycyjna wiedza robotników Żyrardowa drugiej połowy XIX wieku we wspomnieniach Pawła Hulki-Laskowskiego*, w: *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa. (Materiały do etnografii miasta)*, pod red. A. Woźniaka, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Warszawa.
- Hutka Jerzy
- 1966 *Środowisko robotników fabrycznych huty Zgoda obecnie ZUT Zgoda*, w: *Materiały do historii załóg fabrycznych w Polsce południowej*, pod red. D. Dobrowolskiej, PAN, Kraków.
- Jaworski Eugeniusz
- 1967 *Uwagi o współczesnym stanie tradycyjnej kultury ludowej w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym*, „Kroniki Miasta Zabrze” z. 1.
- Kaczko Krystyna
- 1968 *Tradycyjne doroczne zwyczaje ludowe w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym*, „Kroniki Miasta Zabrze” z. 2.
- 1982 *Współczesny stan tradycyjnej kultury w środowisku wielkoprzemysłowym Górnego Śląska*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 21.
- Kłosek Eugeniusz
- 1993 *„Swoi” i „obcy” na Górnym Śląsku od 1945 roku. Środowisko miejskie*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Kopczyńska-Jaworska Bronisława
- 1980 *Zwyczaje i obyczaje ludności Łodzi*, w: *Łódź. Dzieje miasta*, Warszawa.
- 1982 *Kultura środowiska robotniczego Łodzi*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 21.
- Kuczyńska-Skrzypek Anna
- 1982a *Z badań nad rodziną robotników Żyrardowa na początku XX wieku*, w: *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa...*, op. cit.
- 1982b *Dom i rodzina w kulturze robotniczej Żyrardowa*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 21.
- Kutrzeba-Pojnarowa Anna
- 1976 *Kultura ludowa w dotychczasowych polskich pracach etnograficznych*, w: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, pod red. M. Biernackiej i in., Ossolineum, Wrocław.
- 1981 *Metoda integralna Kazimierza Dobrowolskiego (założenia teoretyczne i prognozy badań)*, w: *Metody etnologii*, cz. 1, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Lechowa Irena
- 1961 *Tradycyjne zwyczaje świąteczne w łódzkim środowisku robotniczym (1890-1939)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” nr 11.
- 1973 *Relacje wieś-miasto w tradycji robotniczej Łodzi*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 15.

Ligeża Józef

- 1948 *Śląska kultura ludowa*, w: *Śląsk, ziemia i ludzie*, pod red. R. Lutman, K. Popiołek, Instytut Śląski, Katowice—Wrocław.
- 1952 *Kilka uwag o muzycznym folklorze górniczym*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 3.
- 1968 *Śladami tradycji. Studia nad folklorem górniczym*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego. Etnografia” z. 3.
- 1972 *Podania górnicze z Górnego Śląska*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego. Etnografia” z. 5.

Ligeża Józef, Maria Żywirska

- 1964 *Zarys kultury górniczej. Górny Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie*, „Śląsk”, Katowice.

Lipiński Andrzej

- 1965 *Pozostałości kultury tradycyjnej w łódzkich rodzinach robotniczych*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 7.
- 1970 *Założenia i postulaty badań łódzkiej dzielnicy robotniczej*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 11.

Łysik Stefan

- 1975 *Tradycje przemysłowe*, w: *Zabytki kultury ludowej na Śląsku i w Częstochowskim*, pod red. B. Bazieli, Muzeum Górnośląskie, Bytom.

Matysiak-Polakowa Barbara

- 1964 *Etnograficzna problematyka badań nad środowiskiem robotniczym Łodzi*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 6.

Mrozek Wanda

- 1965 *Rodzina górnicza. Przekształcenia społeczne w górnośląskim środowisku górniczym*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. 2.

Mysłakowski Zbigniew, Gross Franciszek

- 1938 *Robotnicy piszą. Pamiętniki robotników*, Kraków.

Pamiętniki...

- 1933 *Pamiętniki bezrobotnych*, Warszawa.

Perlick Alfons

- 1943 *Volkskunde des Arbeitstandes*, w: *Landeskunde des Oberschlesischen Industriegebietes*, t. 1, Breslau.

Pietraszek Edward

- 1958 *Etnograficzna konferencja metodologiczna (Kraków 24 IV 1956)*, „Etnografia Polska” t. 1.
- 1964 *Problem kultury robotniczej na tle rozpadu tradycyjnej kultury ludowej w Zagłębiu Krakowskim od schyłku epoki feudalnej*, „Etnografia Polska” t. 8.
- 1966a *Kultura ludowa i robotnicza wobec współczesnej problematyki kultury*, „Etnografia Polska” t. 10.
- 1966b *Więjscy robotnicy kopalń i hut. Dynamika przemian społeczno-kulturowych w sierszańskim ośrodku górniczym w XIX i XX wieku*, PAN, Kraków.
- 1973 *Etnograficzne badania kultury robotniczej*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 15.

Piotrowski Andrzej

- 1970 *Założenia i postulaty badań łódzkiej dzielnicy robotniczej*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 11.

Przy redakcyjnym stole...

- 1986 *Przy redakcyjnym stole. Dyskusja o gromadzeniu zabytków kultury materialnej i umysłowej robotników przez muzea historii ruchu robotniczego*, „Muzea Walki. Rocznik Muzeum Historii Walk Rewolucyjnych i Narodowo-Wyzwoleńczych”, Warszawa.

Rudniański Stanisław

- 1952 *Walka o kulturę*, Warszawa.

Simonides Dorota

- 1984 *Bery to nie tylko gruszki, czyli rzecz o humorze śląskim*, Śląski Instytut Naukowy, Opole.
- 1985 *Ele mele dudki. Rymowanki dzieci śląskich. (Studium folklorystyczne)*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- 1988 *Górnictwo stan w wierzeniach, obrzędach, humorze i pieśniach*, pod red. D. Simonides, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- 1989a *Folklor Górnego Śląska*, pod red. D. Simonides, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- 1989b *Stan i metody badań śląskiej kultury ludowej*, w: *Śląska kultura ludowa*, op. cit.

Skromny (pseudonim)

- 1875 *Obrazki ze świata górniczego. Legendy i podania górnośląskie*, „Warta”, Poznań.

Stawarz Andrzej

- 1982a *Z badań nad pochodzeniem i strukturą społeczeństwa Żyrardowa w latach 1830-1914*, w: *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa...*, op. cit.
- 1982b *Źródła i stan badań nad kulturą robotniczą Żyrardowa XIX – I połowy XX wieku*, w: *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa...*, op. cit.
- 1982c *Przegląd problematyki badań nad kulturą robotniczą w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem badań najnowszych)*, „Etnografia Polska” t. 26, z. 1.
- 1985 *Żyrardów. Narodziny społeczności (1830-1970)*, Warszawa – Żyrardów.
- 1986 *10 lat badań nad kulturą robotniczą ośrodka żyrardowskiego*, „Etnografia Polska” t. 30, z. 2.
- 1989 *Zwyczajne rodzinne robotników żyrardowskich w XIX i na początku XX wieku*, „Zaranie Śląskie” nr 3-4.
- 1993 *Spółeczność robotnicza i wzory zachowań w XIX i początkach XX wieku (przykład Żyrardowa)*, w: *Miasto i kultura polska doby przemysłowej. Człowiek*, pod red. H. Imbsa, Ossolineum, Wrocław.

Stojak Antoni

- 1964 *Spółeczno-kulturowe skutki industrializacji (wyniki badań nad grupą zawodową górników kopalni „Janina” w Lubiążu w województwie krakowskim w latach 1905-1960)*, „Etnografia Polska” t. 8.

Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa...

- 1982 *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa. (Materiały do etnografii miasta)*, pod red. A. Woźniaka, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Warszawa.

Trawińska Maria

- 1961 *Stan badań nad klasą robotniczą w Polsce w latach 1900-1939*, w: *Studia nad rozwojem klasy robotniczej*, cz. 1, Łódź – Warszawa.

Turek Krystyna

- 1986a *Pieśni ludowe na Górnym Śląsku w XIX i w początkach XX wieku. Charakterystyka poetycko-muzyczna źródeł*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- 1986b *Pieśni złodziejskie i więzienne z zapisów Jana Kupca*, „Kwartalnik Opolski” nr 3.
- 1993 *Ludowe zwyczaje, obrzędy i pieśni pogrzebowe na Górnym Śląsku*, Uniwersytet Śląski, Katowice.

Wallis Stanisław

- 1931 *Sztuka ludowa*, w: *Powiat świętochłowicki*, pod red. T. Szalińskiego, Katowice.
- 1952 *Śląskie pieśni górnicze*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 3.

Władkowska Elżbieta

- 1973 *Problematyka badań kultury robotniczej Łodzi z uwzględnieniem potrzeb muzealnych*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 15.

Woźniak Andrzej

- 1982a *Badania nad obyczajem i modą w środowisku robotniczym Żyrardowa*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 21.

- 1982b *Obrzędowość doroczna w środowisku robotniczym Żyrardowa w początku XX wieku*, w: *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa...*, op. cit.
- Wódz Kazimiera (red.)
- 1993 *„Swoi” i „obcy” na Górnym Śląsku. Z problematyki stosunków etnicznych*, pod red. K. Wódz, „Śląsk”, Katowice.
- Zadrożyńska Anna
- 1983 *Homo faber i homo ludens. Etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej*, PWN, Warszawa.
- Życki Leonard
- 1949 *Na marginesie pierwszej ogólnopolskiej wystawy amatorów plastyków*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 6.
- Żychowski Marian
- 1966 *Rozmieszczenie miejsc pracy i miejsc zamieszkania robotników przemysłu metalowego w Krakowie*, w: *Materiały do historii załóg fabrycznych w Polsce południowej*, pod red. K. Dobrowolskiego, PAN. Oddział w Krakowie, Kraków.
- Żywirska Maria
- 1949 *Zagadnienie prymitywnej sztuki robotniczej*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 1-2.
- 1951 *Twórczość plastyczna górników*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 1-2, 3, 4-5.
- 1952 *Podłoże ludowe w kulturze górniczej*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 3.
- 1953 *Problem badania kultury grup zawodowych w świetle materiałów zbieranych dla grupy górniczej*, „Zaranie Śląskie” t. 23, z. 1.
- 1958 *Gawędy górnicze*, Warszawa.
- 1959 *Amatorski ruch plastyczny wśród górników*, „Śląsk”, Katowice.

Irena Bukowska-Floreńska

ETHNOLOGICAL STUDY OF INDUSTRIAL REGIONS IN POLAND. ITS PAST, PRESENT AND PROSPECTS

(Summary)

The ethnological study of industrial regions of Poland began already in the 19th century, but is developed only in the 20th. The main object of research was at first the culture of stable workingclass communities, while later some attention was paid also to the dynamic of cultural changes in communities of industrial and developing regions. The main areas under scrutiny were: the regions of Cracow, Silesia, Łódź, and Żyrardów. Nowadays, an important task is also the analysis of elements of folk culture in contemporary urban communities.

Transl. M. Wilczyński